

5. Tsentralniy derzhavniy istorichniy arhiv Ukrayini u m. Kievi (dali – TsDIAK Ukrayini), f. 442. Kantselyariya Kievskogo, Podol'skogo i Volynskogo general-gubernatora, op.1, spr. 1195. Otchety grazhdanskikh gubernatorov o sostoyanii meditsinskogo obsluzhivaniya v Kievskoy, Volynskoy i Podol'skoy guberniyakh, 52-57, 142-147, 175-178 ark.
6. TsDIAK Ukrayini, f. 442, op.75 (1842 g.), spr.192. Delo po doneseniyu prikazov obshchestvennogo prizreniya Kievskoy, Podol'skoy, Volynskoy guberniy s ukazaniem summy, izrashchodovannoy na sodержanie odnogo bol'nogo v sutki i pogrebenie umershego s 1.08.1841 – 1.09.1842 g., 1-9 ark.
7. TsDIAK Ukrayini, op. 75 (1842 g.), f. 442, spr. 193. Delo o vydelenii deneg iz summ Kievskogo prikaza obshchestvennogo prizreniya dlya razmnozheniya risunkov bol'nichnykh veshchey s tsel'yu rassylki ikh vo vse podvedomstvennyye prikazu bol'nitsy dlya vvedeniya edinoi formy odezhdy dlya bol'ny, 1-6 ark.
8. TsDIAK Ukrayini, f. 442, op. 84 (1851g.), spr. 376. Delo o nedostatkakh meditsinskogo prismotra po nekotorym bol'nitsam Kievskoy, Volynskoy i Podol'skoy guberniyam, 1-54 ark.
9. TsDIAK Ukrayini, f. 533. Kievskiy voennyi gubernator, op.1, spr.1489. Predpisanie ministra politsii ot 05.04.1812 g. o snabzhenii gorodskikh bol'nits bel'yem, 197-197 ark.
10. TsDIAK Ukrayini, f. 533, op. 3, spr. 668. Delo o perevode Chigirinskoy bol'nitsy v vetkhoz, syroe i neudobnoe pomeshchenie, 1-7 ark.
11. TsDIAK Ukrayini, f. 533, op. 3, spr.674. Delo po raportu Zvenigorodskogo povetovogo lekarya o neobkhodimyykh dlya bol'nykh veshchakh. Avgust 1830 g., 1-2 ark.

Morei T. The formation and activities of the network of medical institutions in the Kiev province at the end of the XVIII – first half of the XIX century.

The article investigates archival materials that illustrate the occupation of government bodies that have dealt with healthcare issues in the Kiev province after a medical reform in 1797. The Medical Council and the Order Public Assistance they both established and maintained hospitals, shelters for disabled, orphans. The issues of providing hospitals with necessary medicines and materials are lightened. The epidemiological situation in the region and the measures taken to control diseases have been analyzed.

The aim of the article is to analyze the materials that deal with healthcare system of population of the Kiev province at the end of the XVIII - first half of the XIX century.

Keywords: medical facility, Medical Council, Order of Public Assistance, district doctor, city hospital.

Одержано 15.03.2017

УДК: 94(477-25):2

**Антоніна Кізова
(Київ)**

**ДОСТУП ДО ВІДКРИТОГО ТІЛА СВЯТИХ
У КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКІЙ УСПЕНСЬКІЙ ЛАВРІ
(КІНЕЦЬ ХVІІІ – ПОЧАТОК ХХ ст.)**

Автор статті ставить за мету з'ясувати підстави, на яких у кінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. можна було отримати інформацію про розкриті від одягу моці угодників, шанованих в Києво-Печерській Успенській лаврі. Дослідження ведеться з позицій мікроісторії й базується передусім на таких методах як синтез, аналіз, порівняльно-історичний. Знання про стан і вигляд відкритих тіл святих з КПЛ не були привілеєм кількох представників братії. Члени Духовного собору й настоятель долучалися до огляду моцей передусім за суперечливих обставин. Адміністрація КПЛ усвідомлювала роль відкритих моцевих рук у пропаганді істин православ'я, але намагалася обмежити контакти з розритими моцями, зважувала, наскільки ці контакти виправдані. Концепції «дисциплінарної таємниці» моцей у КПЛ дотримувались послідовно. Рішення виставити руки святих для постійного огляду було на час ухвалення вимушеною і навряд чи бажаною поступкою, яку згодом позитивно оцінили в обителі. Перспективним є порівняння доступу до відкритих частин цілісних моцей з доступом до моцевих часток, мироточивих глав і тіла митр. Павла Тобольського.

Ключові слова: Києво-Печерська Успенська лавра, кінець ХVІІІ – початок ХХ ст., моці, тіло, святина, хранитель святині, соціальна комунікація.

Зв'язок між нетлінням і шануванням мощей святих у кінці XVIII – на початку XX ст. широко обговорювали, зокрема у друкованих виданнях, де вказувалося, що в широкому значенні мощі – це рештки святих, збережені в будь-якому стані [27; 28; 29; 45; 46 та ін.]. Загалом можливість виставити мощі в церквах для шанування здавна була рідкістю [73, с.26]. На цьому тлі Києво-Печерська Успенська лавра (КПЛ) виділяється, бо в окреслений період там відкрито зберігалися майже 100 мощей (без часточок і мироточивих глав). Щоправда, 1910 р. тіло св. препод. Євфросинії довелося передати її рідному Полоцьку [Див. наприклад: 17, с.80–82; 31, с.36–38, 63; 49, с.3–40]. Відповідно, дослідження підтримуваних у КПЛ підходів до тілесності святих та до її репрезентації перед загалом дасть змогу розширити уявлення про релігійність і комунікативну активність чорного духовенства у вказаний період.

Увагу на рівень прихованості/відкритості лаврських мощей (з Ближніх і Дальніх печер) звертали радянські автори Н. Гепенер, В. Гінзбург, М. Петренко, котрі однозначно тлумачили наявність мощевих облачень і покровів як намагання ошукати вірян [7, с.52–56; 8, с.111, 116; 26, с.39; 35, с.21]. Ще радикальніше підійшов до розвінчування мощей загалом (і лаврських) О. Шамаро. У праці «О чем умалчивает церковный календарь» він маніпулював цитатами з видань XIX ст. про нетлінність мощей, вибираючи лише ті, де йдеться про шанування повністю збережених тіл. Так доводив, що служителі церкви суперечили собі, коли визнавали святинами погано збережені рештки [74, с.173–200, 211–221]. Російська дослідниця К. Цеханська окреслила коло традицій, пов'язаних із шануванням мощей канонізованих і неканонізованих подвижників благочестя на основі принципів історизму та об'єктивності, але в дуже короткому огляді [73, с.20–36]. Отже, бракує комплексного вирішення такої частини проблеми: наскільки гнучкими або жорсткими були рамки таємниці навколо того, що зберігається під «пеленами» лаврських мощей?

Мета статті: з'ясувати підстави, на яких у кінці XVIII – на початку XX ст. (до розсилання секретного циркуляра патріарха Тихона про мощі від 17 лютого 1919 р. [74, с.212]) можна було отримати інформацію про розкриті від одягу мощі угодників, шановані в Ближніх і Дальніх печерах й Успенському соборі. Доступ до тіла ще неканонізованого на той час митр. Тобольського Павла потребує окремого розгляду, тож згадуватиметься принагідно.

Про те, хто з братії міг оглядати мощі святих під облаченнями, відомості уривчасті. З січня 1803 р. до Духовного собору КПЛ з Малоросійської (Чернігівської) духовної дикастерії надійшов мідний ковчежець з фалангою пальця від мощей. У пояснювальній записці йшлося про те, що цю частинку буцімто таємно відкусила від мощей св. препод. Веніаміна П. Гладкова, коли відвідувала печери 1793 р. Після смерті жінки частинка перста потрапила до служителів церкви, і, зрештою, в дикастерії визначили: «что подлинно ль представленный членъ ... отъ руки преподобнаго Веніаміна, принадлежит до разсмотренія Києво-Печерской лавры» [60, арк.2–2зв.]. 18 січня 1803 р. палець відіслали назад з висновком (з підписом уставщика й благочинного ієром. Пітіріма): «за нынѣшнимъ освидѣтельствомъ симъ Духовнымъ Соборомъ мощей преподобнаго Веніаміна печерскаго, въ Дальнихъ пещерахъ находящагося обѣихъ рукъ составы, въ цѣлости находятся» [60, арк.3–3зв.]. В листі до Чернігова не згадано, що соборні старці (швидше за все, у повному складі, бо посилання дається на Духовний собор як на повноважний адміністративний орган) перевіряли ще якісь реліквії, крім мощей св. препод. Веніаміна. Чи то їх не оглядали, чи то не хотіли розголосити зайвої інформації, але пальця в КПЛ не залишили. Отже, потреби привернути до нього загальну увагу не відчували.

У вересні 1821 р., оглядаючи мощі св. свт. Михаїла в Успенському соборі, еклезіарх ієром. Гімнасій помітив, що на місці немає двох фаланг правого мізинця угодника й рапортував про це Духовному собору [67, арк.2]. На початку 1822 р. попередник о. Гімнасія ієром. Ієрон відповів на запитання від Духовного собору, що не застав їх, коли переймав послух еклезіарха від ігум. Кипріяна [67, арк.3зв.]. І о. Гімнасій, і о. Ієрон згадували про свідків при їхньому огляді. В першому випадку це був паламар Успенського собору мон. Полікарп, котрий і зазначив, що фаланг бракує давно [67, арк.2, 3зв.], а отже, не вперше бачив руку святого. У другому випадку – скарбник ієром. Амфілохій [67, арк.3зв.], швидше за все, присутній як представник Духовного собору при переданні еклезіарших повноважень. У свою чергу, о. Кипріан вказав, що цих фаланг бракувало здавна, і він «тогда Духовному собору словесно доложилъ» [67, арк.4–4зв.]. Навпроти резолюції Духовного собору, за якою слід було докладно описати мощі св. свт. Михаїла, є примітка «осталась безъ исполненія» [67, арк.4зв.]. Втім, бракує джерел, щоб встановити, чому.

Оскільки справу не завершили, складно встановити, чи розгортали мощі святиителя повністю, чи тільки знімали рукавицю (про те, що св. свт. Михаїл лежав саме в рукавиці, можна припустити з пожертвування її для нього 1858 р. [67, арк.297]).

Ю. Оландер писав, що повне переоблачення мощей із Ближніх і Дальніх печер: «потай проробляв спеціальний штат манахів кількістю невеликий» [2, с.39], а Н. Багрій відзначив: «Лише кілька особливо довірених осіб з братії знали про це» [2, с.29]. Проте монахів і послушників часто переміщували з одного лаврського відомства до іншого [70]. Так, П. Баштовий (у чернецтві, з 1826 р., – Парфеній), котрий брав участь у переоблаченні мощей іще до постригу, окрім паламарювання та провідництва при Ближніх і Дальніх печерах, відлучався наглядати за сінокосом [68, арк.3; 69, арк.1–7; 71, арк.121зв.]. Письмових присяг про нерозголошення побаченого під облаченням угодників знайти не вдалось, як і свідчень про наявність традиції давати такі присяги усно.

1909 р. Синод ухвалив перенести мощі св. препод. Євфросинії Полоцької до Полоцька. У їх переоблаченні й огляді, а також укладанні акта про це 14 грудня 1909 р. від КПЛ брали участь намісник Лаври архім. Амвросій, блюститель Дальніх печер ігум. Леонтій і ризничий ієром. Клавдій [19, с.79]. Судячи з записки, яку о. Клавдій вклав у сорочку святої [48, с.38], доти її тіло досить довго не розкривали повністю для захисту від впливу повітря.

У 1830–1834 рр. в домовинах святих у печерах ризничий кілька разів знаходив гроші з записками про те, куди їх витратити, або й без ніяких пояснень. Так, 25 серпня 1834 р. під час звичного нагляду за богомольцями ризничий знайшов у труні св. препод. Меркурія паперовий згорток з 90 руб., потім – у головах угодника – аркуш із поясненням [63, 14 арк.]. Показово, що звичайний нагляд включав обшук гробниць, достатньо поглиблений, щоб знайти там гроші. Ймовірно, якщо рука котрогось зі святих виглядала з-під облачень, її також перевіряли на цілість.

Перш ніж розглядати, наскільки можливість подивитися на тіло когось із лаврських святих була доступною стороннім, звернемося до того, як у КПЛ сприймали мету його показу.

21 листопада 1806 р. митр. Київський Серапіон записав у щоденнику: «прикладывался ко всем мощамъ, примѣчательна рука правая у препод. Спиридона Просвирника, ко опроверженію раскольническаго креста, а у Ильи Муромцева напротивъ» [16, арк.147зв.]. Тож на той час кисті обох святих було однаково просто відкрити для огляду під час звичайного відвідування печер. Показова примітка у справі про огляд складення перстів у печерах 1744 р. про те, що, окрім десниць свв. препод. Іллі Муромця, Мойсея Угурина, Луки Економа, Пимена і Йосифа Хворобливых «Другихъ же рукъ не отрисовано для того, что просто имѣются безъ троеперстнаго зогбѣнія» [59, арк.10–10зв.]. Ймовірно, владику Серапіон розгледів у Спиридоновій десниці (Див.: Рис. 1) триперстя одним із перших.

Рис. 1. Рука св. препод. Спиридона Просфоника, лаврська фотомайстерня [52], 1893 р. [15, с.6].

Уніатові О. Назаруку запам'яталася розмова 1910 р. з одним із провідників у печерах. На запитання, чи не можна розкрити мощі, цей монах відповів, що їх показують «особливо розкольникам і католикам, щоб їх переконати, як треба складати пальці, коли хрестимося: всі угодники мають зложені пальці правої руки, а не так як у латинників» [23, с.10]. Відповідно, для обителі кисті угодників потенційно були видом проповідницької наочності.

Зазначимо, що одяг для мощей за кількістю його шарів, кроєм та наявністю зав'язок не передбачав можливості відкривати (окрім як під час організованого переоблачення) тіла далі, ніж до зап'ястя [52–56].

Щодо руки св. препод. Іллі Муромця, то ієросх. Оптиної Введенської пустині Іоанн 1839 р. видав працю, в якій, посилаючись на «Обличение неправды раскольнической», доводив, що насправді на прикладі них можна побачити триперстя, як і в Йосифа Хворобливого й Аліпія Іконописця [10, с.35], навів цитату з «Обличения...»: «Я знаю ее только въ изображеніяхъ (въ которыхъ, впрочемъ, нѣтъ причины сомнѣваться, потому, что онѣ сняты съ предмета, всенародно видимаго въ Кіевскихъ пещерахъ)» [10, с.27]. «Обличение неправды раскольнической» еп. Тверського Феофілакта (Лопатинського) вийшло друком 1745 р. [34]. Сам владика Феофілакт 17 вересня 1739 р. звертався листом до настоятеля КПЛ з проханням оглянути руки свв. препод. Іллі Муромця і Йосифа Хворобливого, бо перед тим отримав малюнки старообрядців, які свідчили на користь останніх [59, арк.3–3 зв.]. Митр. Ростовський і Ярославський Арсеній 1 грудня 1743 р. попросив настоятеля КПЛ архім. Тимофія, щоб руки згадуваних угодників змалювали ще раз, що й зробив під наглядом блюстителів обох печер ієросх. Макарій [60, арк.5–16]. У доповненні (1839 р.) до попередніх доказів на користь стародавності триперстя ієросх. Іоанн закликав усіх, хто сумнівається, піти до КПЛ і подивитися на правиці таких святих: Аліпія Іконописця, Спиридона Просфорника, Іллі Муромця, Йосифа Хворобливого [11, с.23]. Фото, зроблені в ході розкриття мощей уже за часів Всеукраїнського музейного містечка, свідчать про те, що в облаченні св. препод. Іллі Муромця тоді навіть не було отвору для кисті, хоча б у рукавиці [55], натомість нині цю кисть (дуже добре збережену) видно [Див. напр.: 13]. При цьому малюнок, зроблений у КПЛ 1744 р., передає вигляд руки св. препод. Іллі Муромця досить точно (Див.: Рис. 2). Отже, те саме можна припустити й щодо реалістичності решти зображень.

Рис. 2. Рука св. препод. Іллі Муромця, мал. 1744 р. з підписами соборних старців: блюстителя Ближніх печер ієромонаха Венедикта й ієросхимонаха Макарія [60, арк.11 зв.].

Коли руку св. препод. Іллі Муромця почали старанно приховувати, вважаючи приклад нетлінності мощей (у деяких інших святих кисті теж повністю були під одягом [54; 56]) менш важливим, ніж приклад давності триперстя, визначити складно. Філарет (Гумілевський) у праці, виданій 1847 р., відзначив про триперстя «Пр. Іосифа Многоболѣзненнаго и Алимпія Иконописца, какъ говорятъ искренніе очевидцы» [50, с.33]. Втім, не уточнив, чи це сучасні йому очевидці, чи ті, на кого посилався й ієросх. Іоанн.

Парфеній (П. Аггеєв) у праці «Книга возобличение на поморские ответы Андрея Денисова с сотрудиниками», виданій 1867 р., як і ієросх. Іоанн, у тому, що на мощах свв. препод. Іосифа Хворобливого й Іллі Муромця можна побачити не дво-, а триперстя, запевнив: «любопытный самъ можетъ видѣть своими очами» [32, с.8]. Цікаво, що Парфеній (уже після переходу зі старообрядництва до православ'я) відвідував Лавру 1837 р., однак ходив по печерах у складі звичайної групи богомольців і сам, судячи зі спогадів про це, розкритих мощей не бачив [33, с.184–185]. Можливо, в посиланні на очевидців він повторював якихось інших авторів.

Наскільки інформація щодо «всенародної видимості» рук святих була актуальною на час виходу праць ієросх. Іоанна й Парфенія (Аггеєва), можна визначити, простеживши умови доступу до мощей св. препод. Спиридона Просфорника, про якого писав о. Іоанн.

Триперстя св. препод. Спиридона Просфорника згадували в прозових і віршованих довідниках про святині КПЛ [4, с.15; 22, с.111; 44, с.15], у повчальних роботах та збірках публікацій із періодики [6, с.10; 37, с.499; 43, с.169], історико-богословських розвідках [5, с.81; 50, с.33], працях, автори яких ділилися досвідом бесід з неправославними [75, с.49]. Помітно, що словесний опис цього триперстя значною мірою усамостійнився від самого тіла угодника.

Фотографію руки мощей св. препод. Спиридона Просфорника (Див.: Рис. 1) надрукували в 500 примірниках [15, с.6]. На звороті одного зі знімків, котрі збереглися у фондах НКПІКЗ [52; 53], вказано ціну – 30 коп. [52]. Так додався ще один спосіб опосередкувати інформацію про вигляд святині, причому доступний не лише письменною.

Н. Суботін повідомив у статті 1903 р., що восени 1902 р. п'ять відомих старообрядців австрійської згоди сфотографували руку св. препод. Спиридона Просфорника з такого ракурсу, з якого на ній можна побачити щось подібне до двоперстя. Н. Суботін бачив знімок, який старообрядці розповсюджують для пропаганди, причому наголосив: йому вдалося неймовірно, що це фото вдалося зробити [47, с.450–451]. Утім, те чи легально знімали старообрядці, потребує подальшого дослідження.

1891 р. священик і сільський місіонер І. Атаманський [39] привіз до Києва з с. Кардашевого прочан, серед яких були ті, хто повернувся до православ'я зі штундизму [1, с.631]. Намісник КПЛ задовольнив прохання, щоб блюстителі печер відкрили для цієї групи десниці свв. препод. Спиридона Просфорника (Ближні печери) й Ігнатія Архімандрита (Дальні печери) [1, с.632]. І. Атаманський описав, як один із його супутників доторкнувся до відкритої руки св. препод. Ігнатія (мощі якого в Дальніх печерах були одними з найкраще збережених [51, арк.15]), а здивований ігумен «тревожно сделалъ замѣчаніе» [1, с.632–633]. Місіонер Московського братства св. Петра Митрополита о. Мина влітку 1898 р., коли отримав дозвіл подивитися на руку св. препод. Спиридона Просфорника, додатково просив «позволеніе наклониться головой поближе къ мощамъ» [21, с.1851]. Солдат Т. Ус з Харківської губ. спершу вагався у виборі між штундизмом і православ'ям, потім усе-таки обрав православ'я і поїхав до Києва побачити мощі. 19 лютого 1899 р. в КПЛ йому видали акт про те, що він справді побував там. Показово, що згідно з актом руку митр. Павла Тобольського Т. Ус «ощупаль ее своею рукою и убѣдился, что дѣйствительно рука тѣлесная» [30, с.262], а ось руки свв. препод. Спиридона Просфорника й Ігнатія, архім. Печерського, лише бачив [30, с.262]. Відповідно, нормою під час розкриття рук мощей у печерах вважався тільки їх огляд, без дотику.

У листопаді 1909 р. від С. Дячкова, садівника з Херсонської губ., до КПЛ надійшло два листи з проханням розгорнути мощі якогось зі святих, якщо приїдуть «наши невѣруюція братія», щоб розсіяти будь-які сумніви в нетлінні тіл [58, арк.23–23зв.]. Духовний собор ухвалив резолюцію (її виконали): «увѣдомить просителя, что онъ долженъ по прибытіи въ Лавру обратиться къ о. намѣстнику» [58, арк.25]. Відкриту руку св. препод. Спиридона провідники 1879 р. показали приєднаним від унії до православ'я богомольцям, які прибули з Люблінської губ. під керівництвом ієр. М. Страшкевича [41, с.7]. Про те, що цим відвідувачам

посприяють у зміцненні віри, з адміністрацією КПЛ домовлявся єп. Люблінський і Холмський Модест. Цей владика звертався до КПЛ з проханнями надати досвідченого керівника для пояснення основ віри ще кільком групам з різних підконтрольних йому губерній [65, арк.1а, 17зв., 21, 23зв., 27зв.]. О. Назарукові монах-провідник сказав, що «дозвіл на огляданне нагих тіл угодників» дає «ігумен Лаври» [23, с.10]. Імовірно, демонстрація мощевого триперстя, котра в згаданих домовленостях не обговорюється окремо, за замовчуванням входила до набору засобів, за допомогою яких основи православної віри тлумачили в подібних випадках.

Архім. Павло Пруський, відомий тим, що проповідував перехід до єдиновір'я серед старообрядців, в листах до ключаря Києво-Софійського кафедрального собору М. Оглобліна (з 1868 по 1876 рр.) порушував і питання про те, щоб прот. Оглоблін домовився, аби для старообрядців та новонавернених до православ'я відкрили руку св. препод. Спиридона Просфорника [25, с.37–38, 41, 44–45, 47]. У листі від 24 серпня 1868 р. о. Павло навів таке міркування: «Я мыслю, что угодникъ Божій Спиридонъ, толико трудившійся ради славы Божіей въ животѣ своемъ, то и по кончинѣ своей, ради славы св. церкви, невѣсты Христовы, не будетъ отягченъ показаніемъ его св. десницы» [25, с.41]. Згадуваний Т. Ус «просиль походайтствовать, чтобы ему были открыты и показаны мощи св. угодниковъ» у місіонера, відповідального за його місцевість [30, с.262]. Тож єп. Модест був не єдиним посередником, який клопотав перед КПЛ про гідну зустріч певних відвідувачів.

Цікавий випадок із М. Ніколаєвим. Цей селянин з Володимирської губ. не пізніше за 1878 р. вирушив до КПЛ, аби остаточно впевнитись у хибності старообрядницьких тверджень про мощі та триперстя. Він прибув з дружиною й попросив монахів відкрити мощі, при цьому деякі старці його умовляли: «Вас здесь каждый год бывает несколько тысяч. Возможно ли для всякого тревожить святые мощи?» [24, с.1036], один з ієромонахів закликав: «Веруй, не сомневайся» [24, с.1036]. Лише, коли М. Ніколаєв сказав, що не поїде додому, поки не побачить бажане, «Доложили игумену. Мощи приказано было открыть» [24, с.1036]. Зрештою, судячи з уточнень, що монах повів прохача з дружиною «под собор» [24, с.1036], що руки в угодника були «сложены на груди крестообразно», а дружина бачила не тільки руки, а й лице [24, с.1036], Ніколаєвим показали тіло Павла Тобольського [38, с.122]. Втім, у спогадах М. Ніколаєва про те, чиї саме мощі він бачив, нічого немає. Сам чоловік був надзвичайно вражений побаченим і аж знепритомнів у склепі [24, с.1036], а чи могла запам'ятати й розповісти йому через деякий час ім'я угодника значно стриманіша дружина [24, с.1036], перевірити неможливо. З огляду на попереднє небажання задовольнити допитливість несподіваних відвідувачів, можна припустити, що подружжю, якщо й повідомляли, чиї мощі відкрили, то побіжно, без подробиць.

Враховуючи, що на початку ХХ ст. по дозвіл побачити руку св. препод. Спиридона Просфорника задалегідь звертався до намісника КПЛ В. Цветков, священник [42, с.45], духовні особи теж мали узгодити своє бажання з хранителями святині.

Священник П. Беляєв (побував у печерах улітку 1908 р.) розмірковував над тим, що «наша учащаяся молодежь наивно увѣряетъ простецовъ изъ народа, что мощи святыхъ это – суть восковыя фигуры! А студенты Киевскаго университета и евреи добавляють, что они набиты сѣном!!» [3, с.42, 68]. Він відзначив, що краще б ці студенти сходили «къ старцамъ, завѣдующимъ пещерами» і попросили їх показати нетлінне тіло святого [3, с.68]. П. І. Беляєв проходив по печерах у складі звичайної групи прочан, яку вели дуже швидко й без докладних пояснень, а джерел про те, яку інформацію про доступ до мощей він міг отримати поза тим (і від кого), бракує. Тому питання про те, чи могли саме блюстителі печер задовольнити гіпотетичне прохання студентів-скептиків, поки залишається відкритим.

Десницю св. препод. Спиридона Просфорника запеклому захисникові старообрядництва Є. Кочергіну показував прот. П. Лебединцев [43, с.169]. Враховуючи релігійно-просвітницьку активність Петра Гавриловича, його діяльні відносини в цьому напрямі з митрополитами Київськими (священноархімандритами КПЛ) [20, с.46–47], а також працю над написанням історії обителі [31], можна вважати такий вибір опонента для Є. Кочергіна продуманим з боку КПЛ.

Траплялося, що відвідувачі печер самочинно розкривали або брали руками останки святих. 1828 р. нетверезі офіцери перевернули мощі св. препод. Мойсея Чудотворця обличчям донизу, однак провідник та ризничий Дальніх печер тоді просто виправили це. 1835 р. до КПЛ прийшов

запит з Остерського земського суду щодо такої поведінки одного з цих офіцерів, тож в обителі завели справу і з'ясували подробиці [64, арк.2, 16–17]. Генерал-майор І. Жиркевич 1829 р. побував у КПЛ, де став свідком події, котра зіпсувала його враження про перебування в святому місці: «Одинъ монахъ Соловецкого монастыря, во время поклонѣнія мощамъ бритвой отрѣзаль руку у св. Варфоломѣя [...] будучи замѣченъ кѣмъ-то въ ономъ святотатствѣ, кинуль оную часть на кучу навоза» [12, с.264]. Заарештованого святотатця обшукали і знайшли ще багато часточок різних мощей. Про це І. Жиркевич чув, коли обідав у губернатора [12, с.264]. Збереглися справи, заведені на різних рівнях, з приводу описаної події. З них випливає, що насправді було пошкоджено руку мощей св. препод. Веніаміна, а селянин А. Чухломін, котрий це скоїв, колись проходив послух у Соловецькому монастирі, однак був звідти виключений [62, арк.4; 72, 25 арк.]. І. Жиркевич почав писати спогади тільки 1841 р. [40], можливо, тому й помилився в імені святого. Помітив те, що мощі порізано, монах-провідник Геннадій, який, ведучи по печерах богомольців, зазирнув до труни й підняв верхній покров [62, арк.4; 72, 25 арк.]. Імовірно, рука св. препод. Веніаміна не була схована глибоко під облаченнями. 5 квітня 1893 р. за рапортом блюстителя Ближніх печер ієром. Іннокентія в Духовному соборі завели справу про те, що 2 квітня того року чоловік, який зайшов у печери з іншими богомольцями, кинувся різати облачення св. препод. Миколи Святоші. Послушник-провідник намагався його зупинити, але зазнав ножових поранень [66, арк.2]. Затримати лиходія вдалося лише кільком послушникам-сторожам разом з «полицейскимъ солдатомъ» [66, арк.2–2зв.]. 1917 р. набув розголосу (у виданні «Свет Печерский») випадок, коли солдати розрізали параман і покров над обличчям св. препод. Паїсія й зачепили ножом шкіру мощей [9, с.5–7]. 15 грудня 1917 р. еклезіарх і обидва блюстителі печер надали до Духовного собору записку про рівень дотримання в КПЛ порядку. Вони серед іншого відзначили, деякі відвідувачі наважуються «крайне дерзко» «осязать святыя мощи руками, срывая покрывала съ угодниковъ и открывая руки» [66, арк.235]. У виданні «Свет Печерский» за 21 травня 1917 р. вийшла стаття, де приховування мощей під пеленами віднесено до категорії: «не тайны по сущности, а тайны дисциплинарныя, чтобы охранить святыню ихъ» [29, с.175], тобто до таких таємниць, межі яких залежать від обставин [29, с.175]. Для того, щоб у КПЛ поділяли окреслений погляд, підстави з'являлися протягом усього досліджуваного періоду.

Митр. Флавіан 1908 р. пов'язав звичай опускати ікону Успіння Богородиці з-над царських врат із необхідністю виділити її серед інших святинь, щоб вона не стала буденною [29, с.25]. Можливо, у регулюванні огляду рук угодників Печерських теж приховувався подібний мотив.

У згадуваній записці про порядок у КПЛ від 15 грудня 1917 р. вказано: «по наблюдѣнію пещерной братіи, совершенное открытіе рукъ некоторыхъ преподобныхъ въ пещерахъ въ значительной мѣрѣ прекратило любознательность и требованіе открывать святыя мощи для убедительности» [56, арк.235, 236–236зв.]. Отже, в обителі визнали, що зміна умов огляду відкритих рук мощей виявилася корисною. Пізніше, 1929 р., вже за часів співіснування монастиря з Всеукраїнським музейним містечком, відвідувач-атеїст О. Ісбах відзначив, що особливо ревно богомольці прикладалися до мощей, «у которых ручка открыта» [14, с.116]. Отже, рішення зробити деякі мощеві кисті постійно доступними для огляду мало стійкі наслідки, сприятливі для КПЛ, хоч і суперечило попередній концепції «дисциплінарної таємниці».

Отже, можна зробити такі висновки. Враховуючи плинність кадрів між різними лаврськими відомствами, знання про стан і вигляд відкритих тіл святих з Успенського собору та печер КПЛ не були привілеєм кількох особливо втаємничених представників братії. Призначення до догляду за мощами певної визначеної кількості насельників було радше одним із виявів розподілу монастирських обов'язків. Члени Духовного собору й настоятель долучалися до огляду мощей передусім за суперечливих обставин, вирішити які рядові монахи чи послушники не мали повноважень.

Адміністрація КПЛ цілковито усвідомлювала роль відкритих мощевих рук у пропаганді істин православ'я. Утім, враховуючи велику кількість людей, які з різними намірами відвідували обитель, а також видань з описами й зображеннями тих самих рук, намагалася обмежити безпосередні контакти з розритими мощами. Під час відбору тих, кому руки все-таки відкривали, в КПЛ зважували, наскільки виправданим з погляду користі для віри може бути порушення

вічного спокою святих у їхніх домовинах. Посередництво духовних осіб в отриманні дозволу відкрити мощі, відмови неочікуваним прохачам свідчать, що концепції «дисциплінарної таємниці» моцями у КПЛ дотримувались послідовно. Рішення виставити руки святих для постійного огляду було на час ухвалення вимушеною і навряд чи бажаною поступкою, яку згодом позитивно оцінили в обителі. Перспективним є порівняння доступу до відкритих частин цілісних моцями з доступом до мощевих часток, мироточивих глав, а також до тіла митр. Павла Тобольського.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Атаманский И. Поучительное путешествие в Киев на богомолье с обратившимися из штундизма в православие / И. Атаманский // Херсонские епархиальные ведомости. – 1891. – № 20. – Прибавления. – С. 631–633.
2. Багрій Н. А. Києво-Печерська лавра на службі експлуататорів / Н. А. Багрій // Колишня Києво-Печерська лавра на службі експлуататорів. – К. : ВМГ, 1935. – С. 8–30.
3. Беляев П. И. У великих святинь: (Из путевых заметок). Тамбов, Воронеж, Курск, Чернигов, Киев, Полтава и Харьков / Беляев П. И. – Саратов : Тип. Союза печ. дела и продажи изд., 1909. – II, 138 с.
4. Ближние пещеры. При гробах Киево-Печерских подвижников. – К.: КПЛ, 1908. – 18 с.
5. Виноградов И. Г. О Феодоритовом слове: Опыт библиогр. исслед. о двуперстии / Виноградов И. Г. – М. : Синод. тип., 1866. – 201 с.
6. Ганицкий И. Преподобные печерские отцы Спиридон просфорник, Никодим и Эразм / Ганицкий И. – СПб. : В. В. Комаров, 1905. – 18 с.
7. Гепенер Н. Пещери Київської лаври / Гепенер Н. – К.: Пролетар, 1930. – 64 с.
8. Гинзбург В. В. Что представляют собою «мощи» бывшей Киево-Печерской лавры / В.В.Гинзбург // Природа. – 1939. – № 6. – С.111–116.
9. Грейншпол Б. Наукова довідка на тему «Києво-Печерська Лавра в освітленні періодичної преси Києва 1917–1918 рр.» / Грейншпол Б. – К.: (Фонди Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (Далі – Фонди НКПІКЗ), КПЛ-А ТЗ-1504), 1996. – 12 арк.
10. Доказательства о древности трехперстного сложения и святительского именованного благословения: от разных достоверных древних и новых писателей для убеждения раскольников, собранные Оптиной Введенской пустыни иеросхимонахом, 75-летним старцем, грешным Иоанном. – М.: Унив. тип., 1839. – X, 113, [1] с.
11. Дополнение к доказательствам о древности трехперстного сложения. – М.: Унив. тип., 1839. – 46 с.
12. 12. Записки Ивана Степановича Жиркевича. 1789–1848 // Русская старина. – Т. XVII. – № 10. – С. 251–266.
13. Илия (Илья) Муромец: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://wilstar.orthodox.ru/documents/149.html>
14. Исбах А. И. В пещерах / А.И. Исбах // Октябрь. – 1929. – № 9. – С. 116–121.
15. История украинской фотографии. XIX–XXI вв. / [А. И. Трачун]. – К. : Балтія-Друк, 2014. – 255, [1] с.
16. 16. Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. 1, спр. 6, 761 арк.
17. Краткое историческое описание Киево-Печерской лавры. – К.: КПЛ, 1795. – 271 с.
18. Крикотун В. М. Києво-Печерська «Чудотворна» / В.М. Крикотун // Розвінчані святині / Крикотун В. М., Павленко В. Ю., Ткаченко М. В. – К., 1973. – С. 18–29.
19. Лучук Т. Преподобная Евфросиния Полоцкая и Киево-Печерская лавра / Т. Лучук // Несторівські студії: Євфросинія Полоцька в історії Православ'я. – К., 2011. – С. 74–81.
20. Мотуз В. Релігійно-просвітительська діяльність Петра Лебединцева / В. Мотуз // Етнічна історія народів Європи. – 2015. – Вип. 47. – С. 46–49.
21. Московское братство святого Петра Митрополита (отчет за 1898 год) // Приложение к церковным ведомостям. – № 45. – 1899. – С. 1851–1853.
22. Н. Ч. Киев и его святини / Н. Ч. – М.: И. Д. Сытин, 1900. – 146 с.
23. Назарук О. Київ і значінне Традиції / Назарук О. – Шікаго-Ілл[інойс] : Січова друкарня, 1926. – 32 с.
24. Николаев М. Е. Мои воспоминания / М.Е. Николаев // Воспоминания русских крестьян XVIII — первой половины XIX века. – М.: НЛЮ, 2006. – С. 1002–1037.
25. Оглоблин Н. Письма Павла Прусского / Н. Оглоблин // Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете. 1904 год. – Кн. 1. – М.: Унив. тип., 1904. – С.37–39.

26. Оландер Ю. В. Київські лаврські печери / Ю. В. Оландер // Безвірник. – 1935. – № 11/12. – С. 33–40.
27. О нетлении и почитании св. мощей. – 4-е изд. – К.: КПЛ, 1914. – 4 с.
28. О нетлении святых мощей и чудесах от них. – М.: И. Д. Сытин, 1902. – 110 с.
29. О тайне святых мощей // Свет Печерский. – 1917. – № 20. – 21 мая. – С. 175–178.
30. От Харьковского Епархиального совета по миссионерским делам (Убеждение в истине Православия совращаемого в штундизм, нетлением св. мощей) // Вера и разум. Журнал богословско-философский. – 1899. – № 1. – Кн. 1. – С. 261–263.
31. П. Л. (Лебединцев П. Г.) Киево-Печерская лавра в ее прошедшем и нынешнем состоянии / П. Л. (Лебединцев П. Г.) – К.: Тип. А. Давиденко, 1886. – 132 с.
32. Парфений (Аггеев П.). Книга возобличение на поморские ответы Андрея Денисова с сотрудниками / Парфений (Аггеев П.). – М.: Синод. тип., 1867. – [4], 159 с.
33. Парфений, инок. Сказание о странствии и путешествии по России, Молдавии, Турции и Святой Земле: В 4 ч. / Парфений, инок. – М.: Тип. А. Семена, 1855. – Ч. 1. – 308 с.
34. Патерик новоканонизированных святых (Часть II): [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://tinyurl.com/h6szx99>
35. Петренко М. З. Правда про печери і мощі Києво-Печерської лаври / Петренко М. З. – К.: Б/в, 1959. – 36 с.
36. Письма Павла Прусского // Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете. 1904 год. – Кн. 1. – М.: Унив. тип., 1904. – С. 40–48.
37. Полный годичный круг кратких поучений: в 2 т. / сост. Г. Дьяченко. – 2-е пересм. и зн. доп. изд. – М.: Ступин, 1896–1897. – Т. 2: второе полугодие (375 поучений). – 1897. – XXXII, 795 с.
38. Поселянин Е. Стоятель за правду. К предстоящему прославлению митрополита Павла Тобольского / Е.Поселянин // Русский паломник. – 1915. – № 8. – 22 февраля. – С. 120–123.
39. Праведный Иона Одесский: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://dubossary.ortox.ru/nashi_svjatyni/view/id/1112197
40. Предисловие: [Электронный ресурс] // Записки Ивана Степановича Жиркевича. 1789–1848. – М. : Кучково поле, 2009. – 624 с. – Режим доступа: http://loveread.ec/read_book.php?id=54696&p=2
41. Путешествие паломников Люблинской губ. на поклонение святыням г. Киева, совершенное с 4–12 апреля 1879 г. // Киевские епархиальные ведомости. – № 33. – Часть неоф. – 1879. – С. 6–9
42. Разрешение Амвросия, наместника Киево-Печерской лавры, показать руку преп. Спиридона священнику Цветкову В. (П. 9. Ед. хр. 11) // Ф. 234. Полянский, Иоанн Васильевич (1751–1794). Полянский Иоанн Васильевич : архивный фонд, 1901–1912. – М., 2014. – С. 45.
43. Свет во тьме раскола: замечательные случаи обращения раскольников в православие ...: сборник / сост. П. Ф. Новгородский. – Владимир: П. Ф. Новгородский, 1888–. – 22 см. – Ч. 1. – 1888. – 300, III с.
44. Святыни Киева / посл. И. Олездровский. – Вып. 1. – К.: Просвещение, 1907. – 176 с.
45. Сергеев П. П. О почитании св. мощей / Сергеев П. П. – [Воронеж]: Типо-лит. Губ. правл., [1913]. – 15 с.
46. Стойте в вере. О почитании св. мощей. – К.: КПЛ, 1914. – 4 с.
47. Субботин Н. Вести о расколе / Н.Субботин // Приложение к церковным ведомостям. – № 12. – 1903. – С. 450–453.
48. Текст записки иерея Клавдия, найденной при вскрытии «мощей» Евфросинии Полоцкой // Арлоў У. Таямніцы Полацкай Гісторыі / Арлоў У. – Мінск: Беларусь, 1994. – С. 38.
49. Титов Ф. И. Преподобная Евфросиния, княжна Полоцкая. (Историческая справка ко предстоящему перенесению мощей преподобной Евфросинии из Киева в Полоцк) / Титов Ф. И. – К.: Петр Барский в Киеве, 1909. – 41 с.
50. Филарет (Гумилевский). Богослужение русской церкви до монгольского времени / Филарет (Гумилевский). – М.: ОИДР, 1847. – 42 с.
51. Фонды НКПШКЗ, од. зб. КПЛ-А 947, 1920–1922 рр., 13 арк.
52. Фонды НКПШКЗ, од. зб. КПЛ-Ф 10137.
53. Фонды НКПШКЗ, од. зб. КПЛ-Ф 10139.
54. Фонды НКПШКЗ, од. зб. КПЛ-Ф 10042.
55. Фонды НКПШКЗ, од. зб. КПЛ-Ф 10234.
56. Фонды НКПШКЗ, од. зб. КПЛ-Ф 10316.
57. Центральний державний архів України в м. Києві (Далі – ЦДАК України), ф. 128, оп. 1 благ., спр. 3281, 1898–1917 рр., 278 арк.
58. ЦДАК України, ф. 128, оп. 1 благ., спр. 3286, 1908–1909 рр., 48 арк.

59. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 72, 1744 р., 20 арк.
60. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 1129, 1803 р., 6 арк.
61. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 1516, –1859 рр., 339 арк.
62. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 1708, 1829 р.
63. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 1746, 1830–1834 рр., 14 арк.
64. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 зг., спр. 1839, 1835 р., 14 арк.
65. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 2730, 1879–1888 рр., 29 арк.
66. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 2932, 1893 р., 6 арк.
67. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 2 заг., спр. 80, 1822 р., 6 арк.
68. ЦДІАК, ф. 128, оп. 2 черн., спр. 266, 1815 р., 47 арк.
69. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 загальночерн., спр. 753, 7 арк.
70. ЦДІАК України, ф. 128, опис 1 черн.
71. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 черн., спр. 112, 217 арк.
72. ЦДІАК України, ф. 533, оп. 2, спр. 354, 1829 р. 25 арк.
73. Цеханская К. В. Почитание мощей святых и могил подвижников благочестия: истоки и современные формы / К.В.Цеханская // Традиции и современность: Науч. православ. журн. – № 6. – С. 20–36.
74. Шамаро А. А. О чем умалчивает церковный календарь / Шамаро А. А. – М.: Московский рабочий, 1964. – 248 с.
75. Шашин А. Е. Поездка в Херсонскую епархию и беседы с сектантами западного происхождения / Шашин А. Е. – [М.] : Э. Лисснер и Ю. Роман, [1892]. – 56 с.

REFERENCES

1. Atamanskij I. Pouchitelnoe puteshestvie v Kiev na bogomole s obrativshimisja iz shtundizma v pravoslavie / I. Atamanskij // Hersonskie eparhialnye vedomosti. –1891. – № 20. – Pribavlenija. – S. 631–633.
2. Bahrii N. A. Kyievo-Pecherska lavra na sluzhbi ekspluatatoriv / N. A. Bahrii // Kolyshnia Kyievo-Pecherska lavra na sluzhbi ekspluatatoriv. – K.: VMH, 1935. – S. 8–30.
3. Beljaev P. I. U velikih svjatyn: (Iz putevyh zametok). Tambov, Voronezh, Kursk, Chernigov, Kiev, Poltava i Har'kov / Beljaev P. I. – Saratov: Tip. Sojuza pech. dela i prodazhi izd., 1909. – II, 138 s.
4. Blizhnie peshhery. Pri grobah Kievo-Pecherskih podvizhnikov. – K.: KPL, 1908. – 18 s.
5. Vinogradov I. G. O Feodoritovom slove : Opyt bibliogr. issled. o dvuperstii / Vinogradov I. G. – M.: Sinod. tip., 1866. – 201 s.
6. Ganickij I. Prepodobnye pecherskie otcy Spiridon prosfornik, Nikodim i Jerazm / Ganickij I. – SPb. : V. V. Komarov, 1905. – 18 s.
7. Hepener N. Pechery Kyivskoi lavry / Hepener N. – K. : Proletar, 1930. – 64 s.
8. Ginzburg V. V. Chto predstavljajut soboj «moshhi» byvshej Kievo-Pecherskoj lavry / V. V. Ginzburg // Priroda. – 1939. – № 6. – S. 111–116.
9. Hreinshpol B. Naukova dovidka na temu «Kyievo-Pecherska Lavra v osvittenni periodychnoi presy Kyieva 1917–1918 rr.» / Hreinshpol B. – K. : (Neopubl. Fondy Natsionalnogo Kyievo-Pecherskoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka (Dali – Fondy NKPIKZ), KPL-A TZ-1504), 1996. – 12 ark.
10. Dokazatel'stva o drevnosti trehperstnogo slozhenija i svjatelj'skogo imenoslovnogo blagoslovenija: ot raznyh dostovernih drevnih i novyh pisatelej dlja ubezhdenija raskol'nikov, sobrannye Optinoj Vvedenskoj pustyni ieroshimonahom, 75-letnim starcem, greshnym Ioannom. – M. : Univ. tip., 1839. – X, 113, [1] s.
11. Dopolnenie k dokazatel'stvam o drevnosti trehperstnago slozhenija. – M. : Univ. tip., 1839. – 46 s.
12. Zapiski Ivana Stepanovicha Zhirkevicha. 1789–1848 // Russkaja starina. – T. XVII. – № 10. – S. 251–266.
13. Ilija (Il'ja) Muromec: [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://wilstar.orthodox.ru/documents/149.html>
14. Isbah A. I. V peshherah / A. I. Isbah // Oktjabr'. – 1929. – № 9. – S. 116–121.
15. Istorija ukrainskoj fotografii. XIX–XXI vv. / [A. I. Trachun]. – K.: Baltija-Druk, 2014. – 255, [1] s.
16. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V. I. Vernadskoho, f. 1, spr. 6, 761 ark.
17. Kratкое istoricheskoe opisanie Kievo-Pecherskoj lavry. – K. : KPL, 1795. – 271 s.
18. Krykotun V. M. Kyievo-Pecherska «Chudotvorna» / V. M. Krykotun // Rozvinchani sviatyni / Krykotun V. M., Pavlenko V. Yu., Tkachenko M. V. – K., 1973. – S. 18–29.
19. Luchuk T. Prepodobnaja Evfrosinija Polockaja i Kievo-Pecherskaja lavra / T. Luchuk // Nestorivski studii: Yefrosyniia Polotska v istorii Pravoslavia. – K., 2011. – S. 74–81.
20. Motuz V. Relihiino-prosvitytelska diialnist Petra Lebedyntseva / V. Motuz // Etnichna istoriia narodiv Yevropy. – 2015. – Vyp. 47. – S. 46–49.

21. Moskovskoe bratstvo svjatogo Petra Mitropolita (otchet za 1898 god) // Prilozhenie k cerkovnym vedomostjam. – № 45. – 1899. – S. 1851–1853.
22. N. Ch. Kiev i ego svjatyni / N. Ch. – M. : I. D. Sytin, 1900. – 146 s.
23. Nazaruk O. Kyiv i znachinnie Tradytzii / Nazaruk O. – Shikago-Ill[inois] : Sichova drukarnia, 1926. – 32 s.
24. Nikolaev M. E. Moi vospominanija / M. E. Nikolaev // Vospominanija russkikh krest'jan XVIII — pervoj poloviny XIX veka. – M.: NLO, 2006. – S. 1002–1037.
25. Ogloblin N. Pis'ma Pavla Prusskogo / N. Ogloblin // Chtenija v Imperatorskom Obshhestve Istorii i Drevnostej Rossijskikh pri Moskovskom Universitete. 1904 god. – Kn. 1. – M.: Univ. tip., 1904. – S. 37–39.
26. Olander Yu. V. Kyivski lavrski pechery / Yu. V. Olander // Bezvirnyk. – 1935. – № 11/12. – S. 33–40.
27. O netlenii i pochitanii sv. moshhej. – 4-e izd. – K. : KPL, 1914. – 4 s.
28. O netlenii svjatyh moshhej i chudesah ot nih. – M. : I. D. Sytin, 1902. – 110 s.
29. O tajne svjatyh moshhej // Svet Pecherskij. – 1917. – № 20. – 21 maja. – S.175–178.
30. Ot Har'kovskogo Eparhial'nogo soveta po missionerskim delam (Ubezhdenie v istine Pravoslavija sovrashhaemogo v shtundizm, netleniem sv. moshhej) // Vera i razum. Zhurnal bogoslovsko-filosofskij. – 1899. – № 1. – Kn. 1. – S. 261–263.
31. P. L. (Lebedincev P. G.) Kievo-Pecherskaja lavra v ee proshedshem i nyneshnem sostojanii / P. L. Lebedincev P. G.) – K.: Tip. A. Davidenko, 1886. – 132 s.
32. Parfenij (Aggeev P.). Kniga vozoblichenie na pomorskie otvety Andreja Denisova s sotrudnikami / Parfenij (Aggeev P.). – M. : Sinod. tip., 1867. – [4], 159 s.
33. Parfenij, inok. Skazanie o stranstvii i puteshestvii po Rossii, Moldavii, Turcii i Svjatoj Zemle: V 4 ch. / Parfenij, inok. – M.: Tip. A. Semena, 1855. – Ch. 1. – 308 s.
34. Paterik novokanonizirovannyh svjatyh (Chast' II): [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://tinyurl.com/h6sxx99>
35. Petrenko M. Z. Pravda pro pechery i moshchi Kyievo-Pecherskoj lavry / Petrenko M. Z. – K. : B/v, 1959. – 36 s.
36. Pis'ma Pavla Prusskogo // Chtenija v Imperatorskom Obshhestve Istorii i Drevnostej Rossijskikh pri Moskovskom Universitete. 1904 god. – Kn. 1. – M. : Univ. tip., 1904. – S. 40–48.
37. Polnyj godichnyj krug kratkih pouchenij : v 2 t. / sost. G. D'jachenko. – 2-e peresm. i zn. dop. izd. – M. : Stupin, 1896–1897. – T. 2: vtoroe polugodie (375 pouchenij). – 1897. – XXXII, 795 s.
38. Poseljanin E. Stojatel za pravdu. K predstojashhemu proslavlennju mitropolita Pavla Tobol'skogo / E. Poseljanin // Russkij palomnik. – 1915. – № 8. – 22 fevralja. – S. 120–123.
39. Pravednyj Iona Odesskij : [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa : http://dubossary.ortox.ru/nashi_svjatyni/view/id/1112197
40. Predislovie: [Jelektronnyj resurs] // Zapiski Ivana Stepanovicha Zhirkevicha. 1789–1848. – M. : Kuchkovo pole, 2009. – 624 s. – Rezhim dostupa : http://loveread.ec/read_book.php?id=54696&p=2
41. Puteshestvie palomnikov Ljublinskoj gub. na poklonenie svjatyngam g. Kieva, sovershennoe s 4–12 aprelja 1879 g. // Kievskie eparhialnye vedomosti. – № 33. – Chast neof. – 1879. – S. 6–9
42. Razreshenie Amvrosija, namestnika Kievo-Pecherskoj lavry, pokazat ruku prep. Spiridona svjashenniku Cvetkovu V. (P. 9. Ed. hr. 11) // F. 234. Poljanskij, Ioann Vasilevich (1751–1794). Poljanskij Ioann Vasil'evich : arhivnyj fond, 1901–1912. – M., 2014. – S. 45.
43. Svet vo tme raskola : zamechatelnye sluchai obrashhenija raskolnikov v pravoslavie ... : sbornik / sost. P. F. Novgorodskij. – Vladimir : P. F. Novgorodskij, 1888–. – 22 sm. – Ch. 1. – 1888. – 300, III s.
44. Svjatyni Kieva / posl. I. Olezdrovskij. – Vyp. 1. – K. : Prosveshhenie, 1907. – 176 s.
45. Sergeev P. P. O pochitanii sv. moshhej / Sergeev P. P. – [Voronezh] : Tipo-lit. Gub. pravl., [1913]. – 15 s.
46. Stojte v vere. O pochitanii sv. moshhej. – K. : KPL, 1914. – 4 s.
47. Subbotin N. Vesti o raskole / N. Subbotin // Prilozhenie k cerkovnym vedomostjam. – № 12. – 1903. – S. 450–453.
48. Tekst zapiski iereja Klavdija, najdennoj pri vskrytii «moshhej» Evfrosinii Polockoj // Arlow U. TaJamnicy Polackaj Gistorij / Arlow U. – Minsk : Bjelarus, 1994. – S. 38.
49. Titov F. I. Prepodobnaja Evfrosinija, knjazhna Polockaja. (Istoricheskaja spravka ko predstojashhemu pereneseniju moshhej prepodobnoj Evfrosinii iz Kieva v Polock) / Titov F. I. – K. : Petr Barskij v Kieve, 1909. – 41 s.
50. Filaret (Gumilevskij). Bogoslužhenie ruskoj cerkvi do mongol'skogo vremeni / Filaret (Gumilevskij). – M. : OI DR, 1847. – 42 s.
51. Fondy NKPIKZ, KPL-A 947, 1920–1922 rr., 13 ark.
52. Fondy NKPIKZ, KPL-F 10137.
53. Fondy NKPIKZ, KPL-F 10139.

54. Fondy NKPIKZ, od. zb. KPL-F 10042.
55. Fondy NKPIKZ, od. zb. KPL-F 10234.
56. Fondy NKPIKZ, od. zb. KPL-F 10316.
57. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi (Dali – TsDIAK Ukrainy), f. 128, op. 1 blah., spr. 3281, 1898–1917 rr., 278 ark.
58. TsDIAK Ukrainy, f. 128, op. 1 blah., spr. 3286, 1908–1909 rr., 48 ark.
59. TsDIAK Ukrainy, f. 128, op. 1 zah., spr. 72, 1744 r., 20 ark.
60. TsDIAK Ukrainy, f. 128, op. 1 zah., spr. 1129, 1803 r., 6 ark.
61. TsDIAK Ukrainy, f. 128, op. 1 zah., spr. 1516, 1815–1859 rr., 339 ark.
62. TsDIAK Ukrainy, f. 128, op. 1 zah., spr. 1708, 1829 r.
63. TsDIAK Ukrainy, f. 128, op. 1 zah., spr. 1746, 1830–1834 rr., 14 ark.
64. TsDIAK Ukrainy, f. 128, op. 1 zgh., spr. 1839, 1835 r., 14 ark.
65. TsDIAK Ukrainy, f. 128, op. 1 zah., spr. 2730, 1879–1888 rr., 29 ark.
66. TsDIAK Ukrainy, f. 128, op. 1 zah., spr. 2932, 1893 r., 6 ark.
67. TsDIAK Ukrainy, f. 128, op. 2 zah., spr. 80, 1822 r., 6 ark.
68. TsDIAK, f. 128, op. 2 chern., spr. 266, 1815 r., 47 ark.
69. TsDIAK Ukrainy, f. 128, op. 1 zahalnochern., spr. 753, 7 ark.
70. TsDIAK Ukrainy, f. 128, opys 1 chern.
71. TsDIAK Ukrainy, f. 128, op. 1 chern., spr. 112, 217 ark.
72. TsDIAK Ukrainy, f. 533, op. 2, spr. 354, 1829 r. 25 ark.
73. Cehanskaja K. V. Pochitanie moshhej svjatyh i mogil podvizhnikov blagochestija: istoki i sovremennye formy / K. V. Cehanskaja // Tradicii i sovremennost': Nauch. pravoslav. zhurn. – № 6. – S. 20–36.
74. Shamaro A. A. O chem umalchivaet cerkovnyj kalendar' / Shamaro A. A. – M.: Moskovskij rabochij, 1964. – 248 s.
75. Shashin A. E. Poezdka v Hersonskuju eparhiju i besedy s sektantami zapadnogo proishozhdenija / Shashin A. E. – [M.] : Je. Lissner i Ju. Roman, [1892]. – 56 s.

Kizlova A. Naked Saints' Body and the Visitors of Kyiv Dormition Caves Lavra (Late 18th – Early 20th Century).

The aim of this article is to search out the reasons to give the visitors of Kyiv Dormition Caves lavra (KDCL) an information about the naked Saints' relics. The probed period is late 18th – early 20th century. The author relies on microhistorical point of view and mainly on such methods as synthesis, analysis and historical comparison. The knowledge about the naked Saints' body in KDCL were not prerogative for a small part of brethren. The Spiritual Council members and the Superior were linked up to the relics inspection mainly in case of thorny problems. The KDCL authority was sensible of the naked saints' hands meaning for Orthodox propaganda. However, his authority tried to limit direct access to unwrapped holy relics. The justifiability of such access was important. The conception of «mystery for the sake of disciplining» was systematically embodied in KDCL. A permanent visibility of some Saints' hands was the reluctant decision, but afterwards the KDCL brethren gave a good report of this idea. We are of the opinion that the comparison of the access to the unwrapped parts of integrally whole holy relics with the access to the relics' particles, myrrh-pouring heads and the body of Pavel (Metropolitan of Tobolsk) is promising.

Keywords: *Kyiv Dormition Caves lavra, late 18th – early 20th century, holy relics, body, sacred object, sacred object keeper, social communication.*

Одержано 9.03.2017